

Kazimierz Łastawski

Historyczne i współczesne czynniki kształtowania polskiej tożsamości narodowej

Doctrina. Studia społeczno-polityczne 3-4, 9-37

2006-2007

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Kazimierz Łastawski
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Toruń

Historyczne i współczesne czynniki kształtowania polskiej tożsamości narodowej

Przemiany społeczno-gospodarcze i polityczne w Polsce po 1989 roku ułatwiły eksponowanie polskiego interesu narodowego (narodowo-państwowej racji stanu) i wpłynęły na rozwój opracowań z zakresu polskiej tożsamości narodowej. Do dorobku renomowanych w tym zakresie autorów: Adama Bromke, Czesława S. Bartnika, Andrzeja Chodubskiego, Mieczysława A. Krąpca, Antoniny Kłoskowskiej i Tadeusza Łepkowskiego, dołączyły liczne publikacje m.in., Zbigniewa Bokszańskiego, Leona Dyczewskiego, Mirosławy Grabowskiej, Aleksandry Jasińskiej Kani, Krzysztofa Kosęły, Ewy Nowickiej, Elżbiety Skotnickiej-Illiasiewicz, Renaty Suchockiej, Andrzeja Szpocińskiego i Marka Ziółkowskiego. Nastąpiły też liczne wznowienia wydawanych w latach międzywojennych prac Feliksa Konecznego.

Rozważania wokół problematyki tożsamości narodowej nasiliły się zwłaszcza w dyskusjach przed uchwaleniem w 1997 roku Konstytucji RP oraz przed przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej. Warto zauważyć, że w 2002 roku na łamach „Dziejów Najnowszych” rozwinięto dyskusję historyków wokół najnowszych problemów polskiej tożsamości,¹ a w 2005 roku największy nakład osiągnęła ostatnia praca papieża Jana Pawła II zatytułowana „Pamięć i tożsamość”.

1. Współczesne rozumienie tożsamości narodowej

Pojęcie tożsamości wywodzi się z angielskiego określenia „identity”, oznaczającego utożsamianie się (z kimś) lub ściśle powiązanie (z czymś).² Implikuje ono zarazem wspólność lub podobieństwo oraz odrębność i inność.³ Tożsamość ta wyraźnie uwidacznia się dopiero w konfrontacji z „innością”

¹ *Problem tożsamości narodowej w Polsce po 1945 roku* – dyskusja redakcyjna, „Dzieje Najnowsze” 2002, nr 1, s. 5-28.

² K. Łastawski, *Polskość w Europie. Polska tożsamość narodowa w jednoczącej się Europie*, Warszawa 2004, s. 11.

³ C. Taylor, *Źródła współczesnej tożsamości*, [w:] K. Michalski (red.) *Tożsamość w czasach zmiany*, Kraków 1995, s. 15.

(obcością).⁴ Tożsamość jest „esencją” wspólnoty narodowej, ukazującej jej istotę i unikatowy charakter wśród innych wspólnot.⁵

Pojęcie „tożsamości narodowej” ma szeroki zakres znaczeniowy i może być ujmowane zamiennie z pojęciami „tożsamości kulturowej” lub „tożsamości cywilizacyjno-kulturowej”.⁶ O jej treści decyduje zarówno wspólne dziedzictwo, jak i wola współczesnych do wykorzystania go w procesach własnego samookreślenia. W wymiarze historycznym tożsamość wypełnia luki w zbiorowej pamięci i sprzyja odwoływaniu się do wspólnie przeżytego doświadczenia. Określenie tożsamości jest wynikiem pewnej refleksji o sobie, autointerpretacji⁷ jednostkowej lub zbiorowej (dotyczącej państwa czy narodu). Łączy „bycie sobą” z relacjami zewnętrznymi.⁸

Tożsamość narodowa powstaje w długim procesie historycznego rozwoju grup etnicznych i narodów, w konfrontacji wartości „własnych” z uznanymi za „obce”. Kształtuje poczucie własnej wartości i stabilności członków wspólnoty narodowej. Określa ich swoistość i odrębność wobec innych narodów.⁹ Tożsamość narodowa nie występuje jednak w sterylnej postaci. Losy narodów są skomplikowane, kształtowały się przy zmiennych granicach, współpracowały one ze sobą, ale również spierały się, a nawet toczyły wojny. Reprezentanci narodów ulegali wpływom sąsiadów, podlegali asymilacji, bądź emigrowali poza obszar urodzenia i zamieszkania. Obok tradycyjnych siedzib narodowych występowały również pogranicza, na terenie których ścierały się wpływy różnych narodów, np. na kresach wschodnich Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Duży wpływ na kształtowanie tożsamości narodowej wywiera potencjał kulturowy państwa obejmujący: działa sztuki, zabytki historyczne, zbiory muzealne, tradycje, zwyczaje, prężność instytucji kulturalnych oraz poziom szkolnictwa i wykształcenia społeczeństwa.¹⁰ Znaczący wpływ wywierają również grupy wiodące, elity, nazywane przez Stanisława Brzozowskiego „przewodnikami kulturowymi”¹¹ (pisarze, artyści, etnografowie, historycy) oraz ośrodki ich działania: uczelnie, ośrodki badawcze, stowarzyszenia kulturalne, towarzystwa naukowe itp.

⁴ Z. Bokszański, *Tożsamość zbiorowa*, Warszawa 2005, s. 37; B. Jałowiecki, *Globalizacja, lokalność, tożsamość*, [w:] W. Wesołowski, J. Włodarek (red.), *Kręgi integracji i rodzaje tożsamości*, Warszawa 2005, s. 112.

⁵ P. Kowert, *National Identity: Inside and Out*. „Security Studies” 1998/1999, nr 2-3, s. 1-34; K. Kosela, *Polak i katolik. Splątana tożsamość*, Warszawa 2003, s. 45; Z. Bokszański, op. cit., s. 58, 101-135.

⁶ Cz. Maj, *Tożsamość europejska a tożsamość narodowa*, [w:] R. Suchocka (red.) *Oblicza europejskiej tożsamości*, Poznań 2001, s. 70.

⁷ R. B. Baumeister, *Identity, Cultural Change and the Struggle for Self*, Oxford 1986, s. 4.

⁸ F. Golebski, *Tożsamość europejska*, [w:] F. Golebski (red.), *Tożsamość europejska (aspekty teoretyczne)*, Warszawa 2005, s. 14-15.

⁹ Z. Bokszański, op. cit., s. 37.

¹⁰ P. H. Schlesinger, *On national identity*, „Social Science Information” 1987, nr 2, s. 256.

¹¹ S. Brzozowski, *Legenda Młodej Polski. Studia o strukturze duszy kulturalnej*, Kraków - Wrocław 1983, s. 422.

Do charakterystycznych cech tożsamości narodowej zaliczane są najczęściej:

- dziedzictwo kulturowe narodu,
- wspólnota językowa,
- trwała świadomość odrębności narodowej,
- charakterystyczne obyczaje i zwyczaje,
- emocjonalne powiązania mieszkańców,
- symbole narodowe.

Cechy polskiej tożsamości narodowej są względnie trwałe, tworzone w długim okresie, zarówno w okresie świetności rozwoju państwa polskiego, jak i w czasach zaborów i obcej okupacji. Kształtowały się w centrum Europy, na styku różnych oddziaływań wokół narodowej kultury, języka, obyczajów, zwyczajów i zasad wiary. Łączą one razem trwałe wartości materialne i duchowe oraz symbole: godło, barwy i hymn).

Duży wpływ na kształtowanie tożsamości narodowej wywierają: środowisko rodzinne i szkolne, organizacje religijne, uczelnie, środowiska pracy, wojsko i środki masowej informacji, zwłaszcza telewizja. Cechy tożsamościowe wyraża zarówno „duża ojczyzna” (utożsamiana z państwem narodowym),¹² jak i „mała ojczyzna” (strony rodzinne, znane m.in. z mickiewiczowskiego określenia „kraj lat dziecińczy”).

2. Przenikanie się wartości narodowych i europejskich

Od początku państwo polskie kształtowało się w ramach europejskiej wspólnoty kulturalnej i przejmowało wzory kulturowe z Zachodu. Profesor Henryk Samsonowicz wskazuje, że wspólne wartości stanowiły: „system chrześcijańskiej etyki i chrześcijańskich wartości, kanony piękna i potrzeba poszukiwania prawdy datujące się od czasów starożytnych, dążenie do uporządkowania otaczającego świata, czego najlepszym przykładem są zasady prawa rzymskiego. Do tych elementów mogą być zaliczone także określone na naszym kontynencie zasady samorządności wspólnot lokalnych, idee parlamentaryzmu, sformułowania naturalnych praw człowieka. Wreszcie – do kultury zaliczane mogą być wartości polegające na poszukiwaniu, na podejmowaniu działań nowych, nie mieszczących się w kanonach dotychczasowej praktyki, rywalizujących ze starą tradycją”.¹³

Inspirację dla rozwoju polskiej tożsamości narodowej stanowiły zdobycze kultury europejskiej oraz główne prądy umysłowe Europy (odrodzenie, oświecenie, romantyzm, pozytywizm, itp.). Naród polski przejmował najcenniejsze wartości europejskie (wolność, równość, braterstwo) i przystosowywał je do warunków własnego kraju. Polacy przejmowali i przetwarzali wartości europejskie, ale zachowywali zarazem odmienne zdobycze kultury, języka i obyczajów. Wypracowali wiele własnych rozwiązań, z których najważniejsze

¹² S. Ossowski, *Socjologiczne ujęcie pojęcia ojczyzny*, [w:] S. Ossowski, *O ojczyźnie i narodzie*, Warszawa 1989, s. 26-30.

¹³ H. Samsonowicz, *Miejsce Polski w Europie*, Warszawa 1995, s. 8.

to: dynastia, język i wiara, oraz wykształcony przez stulecia stan prawa i obyczaju. Czynniki powyższe umacniały państwo polskie i wpływały na kształt świadomości jej mieszkańców. Współczesne badania socjologiczne wskazują, że w autocharakterystykach Polaków po dominującej identyfikacji rodzinnej drugie miejsce zajmuje identyfikacja narodowa.¹⁴

Polską z zachodem Europy łączyło przez lata wiele czynników: religijne (poprzez przyjęte chrześcijaństwo oraz przybywających do Polski biskupów i zakonników), prawne (poprzez przejmowane reguły prawa), dynastyczne i artystyczne. Z Zachodu napływały do Polski wzory polityczne, wzorce kulturowe i inspiracje artystyczne. Władcy polscy organizowali dwory na wzór zachodnioeuropejski, rozwijali miasta na prawie niemieckim (magdeburckim), wykorzystywali wzory architektoniczne Zachodu w budownictwie. Na ich dwory przybywały małżonki z państw zachodnich np. królowa Bona, oraz naukowcy i lekarze. Najliczniejszą grupę cudzoziemców napływających do Polski stanowili artyści: architekci (Antonio Corazzi, Augustyn Wincenty Locci, Dominik Merlini, Jakub Fontana, Joachim Hempel, Piotr Aigner, Jan Maria Padovano, Bonawentura Solari) i malarze (Bernardo Belotto (Canaletto), Józef Grassi, Jan Piotr Norblin, Giovanni Battista Lampi) i rzeźbiarze (Andrzej Le Brun, Giacomo Monaldi, Giovachino Staggi).¹⁵

Kultura polska powstawała w ścisłym związku z przodującymi pod tym względem krajami zachodnimi: Niemcami, Włochami i Francją. Polska przejmowała z cesarskiego Rzymu wzory prawne, a z papieskiego - wzory religijne. Społeczeństwo polskie w trudnych okresach dziejów narodowych mogło liczyć na wsparcie zachodnioeuropejskich państw katolickich, zwłaszcza Stolicy Apostolskiej i z Francji.

Szczególną rolę w utrwalaniu polskiej tożsamości narodowej spełniała religia katolicka. Przyczyniała się ona do utrwalania polskości, chociaż występowały również sporne kwestie między władzą państwową i hierarchią kościelną. Wiele razy, w różnych postaciach, odradzał się później konflikt władzy świeckiej i duchownej, interesów państwa i interesów Rzymu. Najbardziej dramatyczne doświadczenie w tym zakresie przyniosła walka króla Bolesława Śmiałego z biskupem krakowskim Stanisławem Szczepanowskim, zakończona doraźnym zwycięstwem króla i pośmiertnym tryumfem biskupa. Walka ta wstrząsnęła podstawami państwa i na wieki stała się symbolem dwubiegunowej struktury polskiej świadomości narodowej – narodowej i katolickiej.

Początkowo państwo polskie było pojmowane jako swoista „ojcowizna” panującej dynastii. Po negatywnych doświadczeniach rozbicia dzielnicowego rodziło się nowocześniejsze pojęcie państwa polskiego jako suwerennej całości. Od czasów Kazimierza Wielkiego utrzymywała się nazwa Corona Regni Poloniae, obejmującego wszystkie ziemie polskie. Jednoczyła go władza królewska następujących po sobie dynastii (Piastów, Andegawenów, Jagiellonów).

¹⁴ K. Kosęła, *Europejska tożsamość Polaków w teorii i w badaniach*, [w:] K. Kosęła, T. Szawiel, M. Grabowska, M. Sikorska, *Tożsamość Polaków a Unia Europejska*, Warszawa 2002, s. 86-87.

¹⁵ B. Suchodolski, *Dzieje kultury polskiej*, Warszawa 1980, s. 300-302.

Ziemie polskie były przez wieki zamieszkałe przez Polaków, ale występowały też obszary należące przez dłuższy okres czasu do państwa polskiego, tylko w części zamieszkałe przez Polaków.¹⁶ Przez całe stulecia wokół granic Rzeczypospolitej istniały pogranicza, skupiające ludność słowiańską, ale eksponującą przynależność do różnych grup etnicznych. Po unii z Litwą kształtował się wspólny obszar pogranicza, bo w granicach Rzeczypospolitej Obojga Narodów znalazł się obok Polaków żywioł litewski, białoruski i rusiński (ukraiński).

Wielu autorów zachodnioeuropejskich traktowało ziemie polskie jako mniej znaczącą część Europy. Na ogół bowiem Polacy później wprowadzali nowe rozwiązania cywilizacyjne i prezentowali bardziej tolerancyjny stosunek do ludów „wschodnich”. Istnienie pogranicza etnicznego i wyznaniowego na wschodnich ziemiach polskich, zawierane sojusze polityczne i małżeństwa mieszane sprzyjały lepszemu współżyciu Polaków z innymi narodami i wyznawcami innych religii. Polska szerzej aniżeli Zachodnia Europa przyjmowała wschodnie obyczaje i uzbrojenie, i pozostawała raczej na uboczu europejskich sporów i walk religijnych.

Trwały ślad obecności Polaków w Europie znaczą groby ich przodków, zarówno na wschodzie, jak i na zachodzie kontynentu. Polskie cmentarze – dowodzi Roman Wapiński - współtworzą wspólnotę łączącą ojczyznę lokalną - „ojcowiznę” z ojczyzną narodową - „dużą Ojczyzną”, wspólnotę krwi, religię, język, prawa, obyczaje, zwyczaje i pomniki.¹⁷ Znane jest też w polskiej literaturze określenie, że ojczyzna to „ziemia i groby”.

Polska tożsamość narodowa kształtowała się zarówno w okresie wzniosłych tradycji mocarstwowych czasów jagiellońskich (Rzeczypospolitej Obojga Narodów), jak i lat osłabienia wewnętrznego państwa, rozbiorów Polski, najazdów i okupacji oraz różnych uzależnień zewnętrznych. W ciągu wielu wieków na polską tożsamość wpływały głównie idee przychodzące z Zachodu, ale również takie cechy cywilizacji bizantyjskiej jak wschodnia hierarchiczność, ceremonialność zachowań władzy i tradycje autorytarne.¹⁸

W szczególny sposób polska tożsamość narodowa zawiera zbiorową pamięć konfliktów całych pokoleń rodaków z głównymi sąsiadami, przede wszystkim Niemcami i Rosją, niezależnie od tego, jakie istniały formy ustrojowe i nazwy tych państw (Prusy, Niemcy, Rosja, ZSRR, Federacja Rosyjska).¹⁹ Przez wieki tożsamość narodowa Polaków przeciwstawiała się wpływow silniejszych sąsiadów, a zwłaszcza próbom germanizacji, rusyfikacji i sowietyzacji. Zasadnicze wartości narodowe zachowały się nawet w najbardziej krytycznych okresach naszych dziejów: rozbitcia dzielnicowego, rozlicznych najazdów w XVII wieku, okresu rozbiorów, okupacji w latach II wojny światowej oraz późniejszego uzależnienia od ZSRR.

¹⁶ T. Łepkowski, *Historyczne kryteria polskości*, [w:] A. Kłoskowska (red.), *Oblicza polskości*, Warszawa 1990, s. 95.

¹⁷ R. Wapiński, *Polska na styku narodów i kultur*, Gdańsk 2002, s. 26.

¹⁸ S. Piśkor, *O tożsamości polskiej*, Kraków 1988, s. 25-51; T. Łepkowski, op. cit., s. 30-32.

¹⁹ K. Łastawski, *Racja stanu Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2000, s. 186-187.

Na polskie wartości kulturowe wpłynął również zachodni model życia, oparty na wolności, indywidualizmie i demokracji. W pewnym stopniu wpływali na nie również zamieszkujący ziemie Rzeczypospolitej Litwini, Rusini, Żydzi, Niemcy, Ukraińcy, Ormianie i Tatarzy. Polska polonizowała też litewsko-ruskich kniaziów i bojarów, rycerzy zachodnioeuropejskich, Ormian, litewskich Tatarów i potomków Kozaków. Przejmowała z Zachodu wiele rozwiązań ustrojowych, prawnych form budownictwa itp., zachowując zarazem wyraźne odrębności, głównie w sferze języka i obyczajowości (ubioru, sposobu życia).

W czasie braku polskiej państwowości na terenie dawnych ziem Rzeczypospolitej Obojga Narodów dalej rozwijała się kultura polska. Łączność intelektualną z Zachodem podtrzymywały głównie uczelnie i stowarzyszenia oświatowe. Pisarze polscy kontaktowali się z Rosjanami oraz budzącymi świadomość narodową Litwinami i Ukraińcami. Występowała m.in. bliska współpraca Mickiewicza z Puszkinem, a ukraińskiego twórcy Iwana Franko z Janem Kasprowiczem i Bolesławem Wyslouchem. W polskich powstaniach narodowych licznie uczestniczyli również Litwini, Białorusini, Ukraińcy, Czesi, Słowacy, Francuzi i Włosi. Rozproszeni po Europie Polacy często wspierali dążenia wolnościowe innych narodów europejskich (Węgrów, Włochów, Francuzów).

W okresie rozbiorów Polski tożsamość narodową Polaków podtrzymywały: wychowanie rodzinne, działalność kulturalna i społeczna oraz akcje spiskowe i uroczystości religijne.²⁰ Gdy w XIX wieku - w okresie kluczowym dla tworzenia się nowoczesnych narodów - zabrakło na mapie Europy państwa polskiego, szczególnego znaczenia nabrała działalność polskich pisarzy i artystów. Zyskali oni duży wpływ na kierunki działań narodowych i do dziś zdobycze kultury polskiej tamtego okresu (np. wątki poetycko-martyrologiczne) wpływają na tożsamość Polaków.²¹

3. Kultura - podstawową bazą polskiej tożsamości narodowej

Tożsamość narodową kształtowały głównie wybitne jednostki oraz różnorodne dzieła kultury polskiej (literatury, sztuki, muzyki, architektury, nauki i oświaty itp.).²² Przez wiele wieków funkcjonowania narodu polskiego w Europie wzbogacały ją dzieła twórców oraz wysiłki wybitnych popularyzatorów i organizatorów. Początki kultury narodowej Polaków tworzyły dzieła kultury ludowej i najstarsze zabytki piśmiennictwa polskiego: kroniki Galla Anonima i Wincentego Kadłubka, hymn „Gaude Mater Polonia”, pieśń rycerska „Bogurodzica” i „Kazania świętokrzyskie”, „Roczniki” Jana Długosza oraz pisarstwo Mikołaja Reja.

W okresie renesansu najbardziej znane stały się dzieła trzech twórców polskich: Jana Kochanowskiego (literatura), Mikołaja Kopernika (nauka)

²⁰ E. Skotnicka-Illasiewicz, *W poszukiwaniu europejskiej tożsamości Polaków*, „Studia Europejskie” 1997, nr 2, s. 129.

²¹ Z. Bokszański, *Tożsamość narodowa w perspektywie transformacji systemowej*, [w:] P. Sztompka (red.) op. cit., s. 297.

²² F. Znaniecki, *Nauki o kulturze*, Warszawa 1992, s. 398.

i Andrzeja Frycza Modrzewskiego (myśl społeczno-polityczna).²³ W późniejszych latach kulturę polską wzbogaciło m.in. dzieło Stanisława Konarskiego „O skutecznym rad sposobie” oraz opis polskich obyczajów zawarty w „Pamiętnikach” Jana Chryzostoma Paska. Chwalebne dzieje królów polskich oraz bohaterstwo polskich wodzów i rycerzy eksponowały „Śpiewy historyczne” Juliana Ursyna Niemcewicza. Ważkie cele narodowe wyrażały słynne kazania księdza Piotra Skargi, który miał odwagę mówić publicznie, iż „z samych panów – rodzi się – zguba Polaków”.²⁴

Duże zasługi dla kultury polskiej przyniosła działalność braci Józefa Andrzeja i Andrzeja Stanisława Załuskich, twórców pierwszej polskiej biblioteki publicznej, „miastu na chwałę, studiującym dla zachęty i korzyści”, której część zbiorów przyczyniła się później do tworzenia Biblioteki Narodowej. Cenne źródła do dziejów narodu polskiego zgromadził poeta i historyk Adam Naruszewicz (znane jako „Teki Naruszewicza”), a jego „Historia narodu polskiego” to podstawowe dzieło historyczne końcowych lat Rzeczypospolitej szlacheckiej.

Pierwszy rozbiór Polski i zauważalne po nim zagrożenia dla państwowości polskiej przyspieszyły wysiłki zmierzające do utrwalania świadomości narodowej i wartości „Ojczyzny” („Patrii”) u Polaków. Program odnowy państwa i społeczeństwa polskiego oraz odrodzenia umysłowego najbardziej eksponował wówczas „Monitor” redagowany przez Ignacego Krasickiego i Franciszka Bohomolca. Szczególną opiekę nad działalnością intelektualną i artystyczną w kraju roztaczał król Stanisław August Poniatowski. W okresie tym nasiliło się dążenie do reform Rzeczypospolitej, dla ograniczenia i ukrócenia samowoli szlacheckiej oraz przypadków przekupstwa i zdrady narodowej. Rozwinięto krzewienie nauki „użytecznej krajowi”. Symboliczną wymowę miał fakt, iż rok 1773 był zarówno rokiem ratyfikowania przez sejm pierwszego rozbioru Polski, jak i rokiem powołania Komisji Edukacji Narodowej, pierwszego w świecie ministerstwa oświaty, która podjęła próbę odrodzenia narodu polskiego poprzez oświatę i wychowanie. Wybitnym osiągnięciem polskich patriotów i reformatorów okresu oświecenia było uchwalenie w 1791 roku pierwszej w Europie Konstytucji 3 Maja, a w trzy lata później Uniwersału Połanieckiego (1794).

W okresie rozbiorów polskość utrwały wielkie dzieła wieszczów narodowych, zwłaszcza „Pan Tadeusz”, „Konrad Wallenrod” i „Dziady” Adama Mickiewicza, „Kordian” Juliusza Słowackiego i „Nie-boska komedia” Zygmunta Krasińskiego. W historiozoficznych rozważaniach o sensie dziejów ojczyźnych deklarowali oni wierność wobec wysublimowanej idei narodowej. W podobny sposób polskość eksponował wybitny poeta Cyprian Kamil Norwid wzywając do moralnego zjednoczenia Polaków, ocenianych za wspaniałych ludzi, ale znacznie gorszych obywateli. Integrującą rolę wśród Polaków spełniał wówczas Mazurek Dąbrowskiego, autorstwa Józefa Wybickiego (późniejszy hymn narodowy).

²³ J. Tazbir, *Szlakami kultury polskiej*, Warszawa 1986, s. 128.

²⁴ S. Staszic, *Przestrogi dla Polski*, Kraków 1926, s. 76.

Dzieła polskich wieszczów szeroko eksponowały cele narodowe. Zwłaszcza Juliusz Słowacki, porównując bohaterskie losy Grecji z losami Polski w „Grobie Agamemnona” ocenia, że szlachecka społeczność polska więziła duszę narodu, a teraz skłania go do pogodzenia się z niewolą. Stąd też w końcowej części poematu poeta zwraca się z pełnym gorzki oskarżeniem i wezwaniem Polaków do czynu:

... O Polsko! póki ty duszę anielską
 Będziesz więziła w czerepie rubasznym,
 Póty kat będzie rąbał twoje cielsko,
 Póty nie będzie twój miecz zemsty strasznym,
 Póty mieć będziesz hyjenę na sobie
 I grób – i oczy otworzone w grobie!

Zrzuć do ostatka te płachty ohydne,
 Tę – Dejaniry palącą koszulę:
 A wstań jak wielkie posągi bezwstydnym,
 Naga – w styksowym wykapanym mule,
 Nowa – nagością żelazną bezczelna –
 Niezawstydzona niczem – nieśmiertelna!

Niech ku północy z cichej się mogiły
 Podniesie naród i ludy przelęknione,
 Że taki wielki posąg – z jednej bryły,
 A tak hartowny, że w gromach nie pęknie,
 Ale z piorunów ma ręce i wieniec,
 Gardzący śmiercią wzrok – życia rumieniec.

Polsko! lecz ciebie błyskotkami łudzą;
 Pawiem narodów byłaś i papugą,
 A teraz jesteś służebnicą cudzą.
 Choć wiem, że słowa te nie zadrżą długo
 W sercu – gdzie nie trwa myśl nawet godziny,
 Mówię – bom smutny – i sam pełen winy.

Wydany w 1834 roku poemat Adama Mickiewicza „Pan Tadeusz” ukazał wielobarwny obraz polskości, zawierający uroki życia polskiej szlachty oraz wady i zagrożenia z jej strony dla losu narodowego. W „Epilogu” poematu Mickiewicz pisał:

Dziś dla nas, w świecie nieproszonych gości,
 W całej przeszłości i w całej przyszłości
 Jedna już tylko jest kraina taka,
 W której jest trochę szczęścia dla Polaka –
 Kraj lat dziecinnych! On zawsze zostanie
 Święty i czysty, jak pierwsze kochanie,

Nie zburzony błędów przypomnieniem,
Nie podkopany nadziei złudzeniem,
Ani zmieniony wypadków strumieniem.
Gdziem rzadko płakał, a nigdy nie zgrzytał,
Te kraje rad bym myślami powitał,
Kraje dzieciństwa, gdzie człowiek po świecie
Biegł jak po łące, a znał tylko kwiecie
Miłe i piękne, jadowite rzucił,
Ku pożytecznym oka nie odwrócił.

W okresie niewoli narodowej powstały liczne społeczne instytucje naukowe i oświatowe, służące popularyzacji wiedzy obywatelskiej i podnoszeniu kultury umysłowej elit narodowych. Wykorzystywały one istniejącą w państwach zaborczych organizację nauki, najczęściej jednak powstawały obok, a nawet wbrew niej. W 1800 roku powstało Warszawskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, którym kierował Jan Albertrandi, a następnie Stanisław Staszic. Ośrodkiem myśli naukowej w stolicy była również ukazująca się w latach 1841-1914 „Biblioteka Warszawska”. W 1871 roku powstała w Krakowie Akademia Umiejętności - największa polska instytucja naukowa w latach niewoli.

Z inicjatywy wykształconych Polaków tworzone fundacje biblioteczne i muzealne dla celów popierania i upowszechniania nauki. Działalność tą zapoczątkował ród Czartoryskich w Puławach w 1801 roku. W kilkanaście lat później (1917 r.) książę Józef Maksymilian Ossoliński utworzył we Lwowie fundację, która pod nazwą Zakładu Narodowego im. Ossolińskich przetrwała do dziś. Edward Raczyński utworzył w centrum Poznania bibliotekę, Tytus Działyński podobną w Kurniku, a Hieronim Łopaciński w Lublinie.

W 1881 roku z inicjatywy Tytusa Chałubińskiego, Henryka Sienkiewicza i Filipa Sulimirskiego powstała dla popularyzacji nauki i kultury polskiej Kasa im. Mianowskiego. Tworzono też inne towarzystwa naukowe i nowe redakcje pism w języku polskim. Na przełomie XIX i XX wieku najbardziej rozwinął się teatr krakowski, szeroko wykorzystujący w repertuarze dramaty Stanisława Wyspiańskiego. W tym też czasie w Warszawie powstał teatr ogródkowy, stanowiący swoisty fenomen kulturowy dla szerokiej publiczności stolicy. Rozwinięły się wystawy plastyczne, stowarzyszenia i salony artystyczne.

W okresie rozbiorów tworzone na ziemiach polskich liczne dzieła naukowe, literackie i malarskie, prezentujące losy narodu polskiego. Dużą popularność zdobywały historyczne prace Joahima Lelewela i rozwinęła się polemika między historyczną szkołą „krakowską” z „warszawską” o model historiografii narodowej. Tradycje polskości bardzo wzbogaciły dzieła Henryka Sienkiewicza, laureata literackiej nagrody Nobla, pisane „ku pokrzepieniu serc”, zwłaszcza trylogia („Ogniem i mieczem”, „Potop”, „Pan Wołodyjowski”). Dzieła te kształtowały pozytywne wyobrażenia narodowe, a nawet pewien kult patriotycznych działań w służbie „honoru i ojczyzny”.²⁵ Wielką pracę nad upowszech-

²⁵ J. Chałasiński, *Kultura i naród*, Warszawa 1968, s. 112.

nianiem bogatej historii narodu w świadomości Polaków podjął i zrealizował Józef Ignacy Kraszewski.

W następnych dziesięcioleciach polską tożsamość narodową utrwalały przede wszystkim: „Rota” Marii Konopnickiej oraz patriotyczne dzieła największego dramaturga historycznego Stanisława Wyspiańskiego (głównie „Wesele”, „Noc Listopadowa”, „Warszawianka” i „Wyzwolenie”), „Chłopi” i „Ziemia obiecana” Władysława Reymonta, „Popioły”, „Syzyfowe prace” i „Przedwiośnie” Stefana Żeromskiego. Można w ślad za Janem Zygmuntem Jakubowskim przyjąć „z wysokości dziejów”, że Sienkiewicz i Żeromski utrwaliли w literaturze polskiej dwie zasadnicze wizje przeszłości narodowej: „ku pokrzepieniu serc” (Sienkiewicz) i ból patriotyczny wynikły z „rozrywania polskich ran” (Żeromski).²⁶ Obaj też zajęli wysokie miejsce w tradycjach literatury narodowej. Natomiast znakomite prace Aleksandra Brücknera wzbogaciły polską kulturę, a jednocześnie promieniowały na język i literaturę sąsiednich narodów słowiańskich.²⁷

Ważne problemy przyszłości narodu polskiego podjęli w XIX wieku główni przedstawiciele tzw. polskiej „filozofii narodowej”: August Cieszkowski, Karol Libelt i Bronisław Trentowski. Ich koncepcje historiozoficzne zmierzały ku aktywnej realizacji misji dziejowej narodu. Na emigracji w Paryżu podobne problemy narodowe podejmowało wówczas Towarzystwo Demokratyczne Polskie.

Szczególne miejsce w krytycznych analizach polskości zajęły: „Legenda Młodej Polski” Stanisława Brzozowskiego i „Myśli nowoczesnego Polaka” Romana Dmowskiego. Nowe treści wniosły epickie utwory Elizy Orzeszkowej („Nad Niemnem”), Bolesława Prusa („Lalka”) oraz „Noce i dnie” Marii Dąbrowskiej. Później charakterystyczne cechy etosu polskiego prezentowały m.in. „Bagnet na broń” Władysława Broniewskiego, „Hymn Polski Podziemnej”, „Kwiaty polskie” Juliana Tuwima, „Czerwone maki na Monte Cassino” i – powstały przed 1989 rokiem - utwór „Aby Polska była Polską”.

Polską tożsamość narodową wzbogaciło: malarstwo historyczne Jana Matejki, ukazujące królów i książąt polskich oraz ważne wydarzenia z dziejów narodu, takie jak: „Bitwa pod Grunwaldem”, „Hołd pruski”, „Sobieski pod Wiedniem”, „Batory pod Pskowem”, „Stańczyk”, „Kazanie Skargi”, „Unia Lubelska”, „Konstytucja 3 Maja” i „Kościuszko pod Raclawicami”. Dopelnieniem twórczości tego największego malarza losów polskich były dwa cykle historyczne: „Dzieje cywilizacji w Polsce” i „Poczet królów i książąt polskich”. Historię polskich walk powstańczych prezentowały patriotyczne cykle Artura Grottgera („Warszawa”, „Polonia”, „Litwania”, „Wojna”). Zbliżoną tematykę podjęły również dzieła malarskie Piotra Michałowskiego, Jacka Malczewskiego, Józefa Brandta, Jana Piotra Norblina oraz balistyczno-historyczne obrazy Juliusza i Wojciecha Koszaków. W szczególny sposób tradycję kościuszkowską wyeksponowała „Panorama Raclawicka”, autorstwa Wojciecha Kossaka i Jana Styki odsłonięta w 1894 roku we Lwowie.

²⁶ J. Z. Jakubowski, *Dokąd ale i skąd idziemy*, Warszawa 1977, s. 88-113.

²⁷ H. Barycz, *Aleksander Brückner*, Kraków 1947, s. 19; A. Borowski, *Powrót Europy*, Kraków 1999, s. 229-235.

Bazę polskiej tożsamości narodowej utrwaliły ośrodki uniwersyteckie w Krakowie, Wilnie, Warszawie, Lwowie, Poznaniu, Wrocławiu, Lublinie, Toruniu i Gdańsku oraz powstałe później w Białymstoku, Opolu, Rzeszowie, Szczecinie i Zielonej Górze, liczne uczelnie i ośrodki naukowe Polskiej Akademii Nauk. Wzbogacają ją największe w kraju zbiory Biblioteki Narodowej oraz sieć bibliotek naukowych, specjalistycznych i publicznych.

Szczególną bazę polskiego dziedzictwa narodowego tworzą zbiory muzealne zgromadzone w Muzeum Narodowym, licznych muzeach regionalnych i specjalistycznych oraz muzeach kościelnych i klasztornych, ze szczególnymi zbiorami klasztoru jasnogórskiego. Gromadzą ją również bogate archiwa centralne (Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Akt Nowych, Archiwum Dokumentacji Mechanicznej, Archiwum Czynu Niepodległościowego, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej) oraz sieć archiwów regionalnych i specjalistycznych np. Centralne Archiwum Wojskowe. Kulturę polską wzbogaciły polskie dzieła drukarskie, zapoczątkowane w ośrodku krakowskim i rozbudowane później czasopiśmiennictwo polskie poczynając od wydanego w 1661 roku „Mercuriusza Polskiego” w Krakowie. Najważniejsze osiągnięcia kultury polskiej wzbogaciła bogata działalność wydawnicza.

Utrwalaniu narodowych wartości służyła również narodowa twórczość muzyczna i teatralna „ojca” teatru polskiego Wojciecha Bogusławskiego, dzieła Mikołaja Gomółki i twórcy opery narodowej Stanisława Moniuszki („Halka”, „Straszny dwór”), Fryderyka Chopina, Karola Szymanowskiego, Henryka Wieniawskiego, Ignacego Paderewskiego i Witolda Małcużyńskiego oraz artystów takich jak: Helena Modrzejewska, Stefan Jaracz, Leon Schiller i Aleksander Zelwerowicz.

Polskie dziedzictwo narodowe wzbogacają dzieła architektoniczne, takie jak Wawel w Krakowie, Łazienki i Zamek Królewski w Warszawie oraz liczne katedry, kościoły i klasztory, rezydencje możnowładców (Baranów, Pieskowa Skala, Krasiczyn, Wiśnicz Nowy, Łańcut, Żółkiew), ratusze (Zamość, Tarnów, Sandomierz, Chełmno). Szlachta polska zbudowała liczne „dworki polskie” z charakterystycznymi gankami, które zachowywały „poczucie odrębności”, bo dwór szlachecki był z reguły dla jego mieszkańców „izolowanym od świata zamkniętym królestwem”.²⁸

Specyficzny charakter zachowały ozdobne nagrobki władców Polski oraz wybitnych polityków i ludzi kultury umieszczone w licznych katedrach, głównie wawelskiej i warszawskiej oraz w podziemiach kościoła na Skalce w Krakowie. Kulturę wzbogacają pomniki wybitnych Polaków, a zwłaszcza Jana Pawła II, Tadeusza Kościuszki, Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego, Józefa Piłsudskiego, Henryka Sienkiewicza, Władysława Sikorskiego, księcia Józefa Poniatowskiego i wielu innych. Liczne są również popiersia i płaskorzeźby wybitnych Polaków zasłużonych dla kraju lub dla społeczności regionalnych („małych ojczyzn”).

²⁸ B. Suchodolski, op. cit., s. 217.

Wybitne postacie Polaków zostały utrwalone na licznych portretach, bo od „złotego wieku” kultury polskiej portret triumfował na dworach królewskich i magnackich jako świadectwo wielkości i świetności osób, ich bogactwa i potęgi. Rozpowszechnione później portrety szlacheckie eksponowały trwałe wartości rodzinne oraz charakterystyczne cechy szlacheckie: rubaszną radość życia, żywotność, a często dewocyjną religijność.²⁹

Polską kulturę wzbogacili wybitni uczeni m.in. Maria Curie-Skłodowska, liczni pisarze, w tym znani laureaci nagród Nobla: Władysław Stanisław Reymont, Henryk Sienkiewicz, Czesław Miłosz i Wisława Szymborska, dramaturdzy m.in.: Stanisław Witkiewicz, Witold Gombrowicz i Sławomir Mrożek, kompozytorzy: Tadeusz Baird, Henryk Górecki, Wojciech Kilar, Witold Lutosławski i Krzysztof Penderecki, reżyserzy teatralni: Erwin Axer, Jerzy Grotowski, Tadeusz Kantor, Zygmunt Hübner, Maciej Englert, Kazimierz Dejmek i Henryk Tomaszewski.

Wiele cennych treści wnieśli do jej rozwoju twórcy filmowi: Agnieszka Holland, Krzysztof Kieślowski, Andrzej Wajda i Krzysztof Zanussi, wybitni aktorzy: Gustaw Holoubek, Tadeusz Łomnicki, Halina Mikołajska, Jan Świdorski, pianiści: Helena Czerny-Stefańska, Piotr Paleczny, Adam Harasiewicz, Regina Smendzianka, Krystian Zimmerman, dyrygenci: Robert Satanowski, Jerzy Maksymiuk, Jan Krenz, Kazimierz Kord, śpiewacy: Teresa Żylis-Gara, Ewa Podleś, Andrzej Hiolski, Bogdan Paprocki i Bernard Ładysz. Oryginalne polskie osiągnięcie stanowi realizowany przez lata poniedziałkowy Teatr Telewizji.

Ważną rolę w utrwalaniu tożsamości spełnia wspólnota więzi rodzinnej: miejsce urodzenia, środowisko dzieciństwa i młodości oraz groby bliskich członków rodziny. W pamięci narodowej Polaków zachowane są wielkie nekropolie, takie jak: Cmentarz Powązkowski i Bródnowski w Warszawie, Cmentarz Rakowicki w Krakowie, Cmentarz Łyczakowski we Lwowie, Cmentarz na Rossie w Wilnie oraz rozsiane po całym świecie polskie cmentarze wojenne: Orląt Lwowskich, Monte Cassino, Powązki, Siekierki nad Odrą oraz Katyń, Charków i Miednoje.

Emocjonalnie łączą Polaków ważne miejsca narodowej pamięci: miejsca urodzin, twórczości i pochówku wielkich Polaków, miejsca chwały narodowej (Grunwald, Chocim, Jasna Góra, Kirholm) oraz miejsca martyrologii narodowej (Oświęcim, Palmiry, stoki Cytadeli Warszawskiej). Emocjonalne związki Polaków ze zdobycami kultury narodowej wiążą się ściśle z językiem, wiarą i obyczajami polskimi. W podobny sposób myślał o kraju rodzinnym Mickiewicz dumając „na paryskim bruku”, dając upust swojej tęsknocie za ojczyzną w pierwszych zwrotach „Pana Tadeusza” i w sto lat później „proletariacki” poeta Władysław Broniewski pisząc nad Wisłą:

Mnie ta ziemia od innych droższa,
Ani chcę, ani umiem stąd odejść,
Tutaj Wisłą, wiatrami Mazowsza
przeszumiało mi dzieciństwo i młodość.

W moim oknie pole i topole,
I ja wiem, że to właśnie Polska.

²⁹ Tamże, s. 218.

Integracji narodowej Polaków służą tradycje i pieśni religijne, takie jak „Boże coś Polskę” Alojzego Felińskiego oraz liczne miejsca kultu religijnego Polaków, zwłaszcza Ostra Brama w Wilnie, Jasna Góra w Częstochowie, Piękary na Śląsku, Licheń na Kujawach, Tuchów i Leżajsk w Małopolsce oraz „najmłodsza” z nich Świątynia Miłosierdzia Bożego w Krakowie-Podgórzu. Temu celowi może też służyć budowa Świątyni Opatrzności Bożej na polach wilańskich.

4. Specyficzne wartości polskiej kultury ludowej

Tożsamość Polaków kształtowała się początkowo wokół rozbudowanej obrzędowości plemiennej. Chrystianizacja Polski podjęta przez Mieszka I dokonywała się w konfrontacji z istniejącą kulturą pogańską. Chrześcijaństwo powoli eliminowało lub adoptowało do swoich celów polskie zwyczaje i obyczaje ludowe. Mimo procesów chrystianizacyjnych lud polski przez długi jeszcze okres trwał przy swoich wierzeniach, zwyczajach i obyczajach.³⁰ Dochodziło też do połączenia obrzędowości ludowej z ceremoniałami religijnymi.

W pamięci narodowej utrwaliły się ludowe przekazy o Popiele i Piaście, o Kraku i Wandzie, o świętym Stanisławie i błogosławionej Kindze. Z okresu „pogańszczyzny” przez wiele wieków pozostały resztki tradycji ludowych nie poddające się wpływowi kościelnym. Podczas odpustów i jarmarków upowszechniano zwyczaje i pieśni gminne występujące w roli „arki przymierza między dawnymi i nowymi laty”, z dominującą tematyką rycersko-bajkową („Marchoń”, „Meluzyna”, „Fortunat”). Przez wiele stuleci wśród ludu prezentowano sławną „Historyję o chwalebny Zmartwychwstaniu Pańskim”.

Lud polski utwalał w pamięci zbiorowej i przekazywał pieśni ludowe kolejnym pokoleniom Polaków, a pieśń religijna Polaków „Bogurodzica” stała się hymnem rycerzy idących do boju. Z pokolenia na pokolenie przekazywano wiersze i liryki bezimiennych twórców ludowych, tworzących je z dala od „dworskiej” mody i obyczajów. Motywy popularnych ludowych humoresek, gadek, przysłów i wróżb ludowych znalazły się w twórczości wielu pisarzy i poetów polskich m.in. u Mikołaja Reja, Jana Kochanowskiego, Łukasza Górnickiego, Szymona Szymonowica. Na przełomie XVI i XVII wieku rozkwitła plebejska literatura sowizdrzalska (zbiorki pieśni lirycznych, satyrycznych i miłosnych), obecne zwłaszcza w widowiskach jasełkowych i moralitetach karnawałowych.

W okresie oświecenia motywy pieśni, muzyki i opowieści ludowych przeniknęły do utworów popularnych poetów: Franciszka Karpińskiego i Kazimierza Brodzińskiego³¹ oraz do twórczości Franciszka Dionizego Książnika („Cyganie”) i ojca opery narodowej Wojciecha Bogusławskiego („Krakowiacy i górale”).

³⁰ E. Pietraszek, *Historyczno-etnologiczne spojrzenie na Europę*, [w:] A. Furdal (red.), *Studia nad językami i kulturami europejskimi*, Wrocław 1998, s. 25-27.

³¹ J. Burszta, *Lud – naród – kultura*, [w:] *Naród. Kultura. Osobowość*. Księga poświęcona Profesorowi Józefowi Chalasińskiemu, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1983, s. 40.

Motywy folklorystyczne wykorzystywano w twórczości romantycznej. Do rodzimej fantastyki ludowej nawiązywały zwłaszcza ballady Adama Mickiewicza i „Promethidion” Cypriana Kamila Norwida.³² Materiały folklorystyczne eksponowali zarówno poeci, jak i folklorysty – etnografowie, a m.in. badacz kultury prasłowińskiej Adam Czarnocki (ps. Zorian Dołęga Chodakowski), poeta i pionier folkloru góralskiego w literaturze polskiej Seweryn Goszczyński, autor studiów o literaturze ludowej Ryszard Berwiński, autor liryków i dumek opartych na folklorze Lucjan Siemieński oraz folklorysta i działacz narodowy na Śląsku Józef Lompa.

Na temat kultury ludowej powstało wiele szkiców i studiów drukowanych w czasopiśmie, zwłaszcza „Przyjacielu Ludu” (1834-1849) i „Atheneum” (1841-1951). Największym osiągnięciem, a zarazem podsumowaniem zbieractwa folklorystycznego stało się monumentalne 36-tomowe dzieło folklorysty i etnografa Oskara Kolberga „Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusta, zabawy, pieśni, muzyka i tańce”, wydawane w latach 1857-1890. Podczas pięćdziesięciu lat wędrówek po kraju Kolberg zebrał ogromny materiał ukazujący życie, kulturę i twórczość ludową, tworząc fundamentalne podstawy polskiej folklorystyki i etnografii.

W końcu XIX wieku podjęto też próby naukowego opracowania nagromadzonego dorobku folklorystyki polskiej, głównie pod egidą Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie i Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie. Trwałe miejsce w literaturze polskiej zajęły liryki poety i dramaturga Jana Kasprowicza, improwizowane przez folklor podhalański, zwłaszcza w zbiorze „Mój świat. Pieśni na gęśliczkach i malowanki na szkle”. Natomiast pomnikową „Księgę przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich” przygotował Samuel Adalberg i wydał w latach 1889-1994.

Motywy ludowe wykorzystywały powieści i opowiadania Józefa Ignacego Kraszewskiego, Henryka Sienkiewicza („Szkice węglem”, „Za chlebem”, „Bartek zwycięzca”, „Janko Muzykant”), Elizy Orzeszkowej („Cham”, „Dziurdzio-wie”), Bolesława Prusa („Placówka”), Adolfa Dygasińskiego („Beldonek”) i Władysława S. Reymonta („Chłopi”).³³ Równocześnie ze znanymi autorami tworzyli regionalni pisarze i poeci ludowi (używający w swoich pracach wyrażen gwarowych), wzmacniający świadomość ludową w określonych regionach. Na Śląsku głośne stały się nazwiska dwóch księży - poetów Konstantego Damrota i Norberta Bończyka, na Kaszubach poety i publicyści Hieronima Derdowskiego („Kaszube pod Widnem”), a na Mazurach Michała Kajki („Pieśni mazurskie”).

W późniejszych latach zainteresowanie kulturą ludową uzewnętrzniło się również w twórczości takich pisarzy jak Stanisław Wyspiański („Wesele”, „Klątwa”) czy Stefan Żeromski („Syzyfowe prace”) oraz w twórczości podhalańskiej Władysława Orkana. Inspiracje folklorystyczne uwidoczniły się w poszukiwaniach poetyckich Bolesława Leśmiana i Józefa Czechowicza, a następnie Stanisława Piętaka i Tadeusza Nowaka.

³² Tamże, s. 43.

³³ J. Chałasiński, *Kultura i naród*, Warszawa 1968, s. 535-536.

Najbardziej rozwinęły się różne formy liryki ludowej: pieśni obrzędowe (chrzciny, wesela, pogrzeby, dożynki, kołеды, pastoralki), kołysanki, pieśni pasterskie, pieśni zbójnickie, flisackie, żołnierskie itp. Powstały również liczne utwory epickie: mity, poematy, ballady, powieści ludowe, baśnie i legendy. Literatura ludowa najczęściej łączyła się z religijną tradycją obrzędową.

W ciągu kilku wieków powstały w Polsce liczne dzieła sztuki ludowej, tworzone obok lub na pograniczu sztuki oficjalnej. Rozwinięto twórczość malarzką, rzeźbiarską i grafikę, budownictwo ludowe, ceramikę, stroje ludowe (zwłaszcza łowickie, góralskie, kurpiowskie, krakowskie i śląskie), kowalstwo, snycerstwo, wyroby skórzane oraz przedmioty związane z wierzeniami i obyczajami polskimi (szopki krakowskie, pisanki). Najwcześniej rozwinęły się ludowe wyroby garncarskie i tkackie, ale do najpiękniejszych w świecie należą polskie wycinanki z papieru. Na Śląsku i Podhalu najlepiej rozwinęło się malarstwo na szkle, ale prawdopodobnie najwyższy poziom artystyczny osiągnęła polska rzeźba ludowa o motywach kościelnych (kapliczki, świątki). Między polską sztuką ludową a elitarną istniała stała wymiana wartości. Polską kulturę ludową rozslawily w świecie głównie dwa zespoły artystyczne „Mazowsze” i „Śląsk”.

Kultura ludowa – mimo jej współczesnych ograniczeń – wniosła do tożsamości narodowej Polaków trwałe wartości. Wprowadziła ludowość do kanonu narodowego i przechowuje tradycje nie ulegające kosmopolitycznym modom. Producentów i odbiorców kultury ludowej z reguły łączą bezpośrednie więzi. Kultura ta przyczynia się do zachowania własnych obyczajów i zwyczajów, łączy się z miejscem zamieszkania przodków i jest przekazywana z pokolenia na pokolenie.³⁴ Przetwała wiele wieków, mimo wojen, rozbiorów kraju oraz postępujących zmian granicznych. Zdecydowanie opierała się presji germanizacyjnej i rusyfikacyjnej i sowiezycznej, nie miała też kompleksów wobec Zachodu.³⁵

5. Dorobek kultury polskiej na obczyźnie

W okresie braku państwowości i zniewolenia narodu polskiego ważną rolę w zachowaniu dziedzictwa narodowego odgrywali przywódcy i twórcy kultury pozostający na obczyźnie, a eksponujący „pozapaństwowe” czynniki tożsamości narodowej. W okresie zaborów najbardziej świadomi przedstawiciele narodu polskiego wyraźnie prezentowali w swej działalności publicznej, życiu rodzinnym i obyczajach odrębność narodową.³⁶ Podejmowali też działalność kulturalną, oświatową, spiskową i powstańczą. Po powstaniu listopadowym emigrację polską skupiało przede wszystkim środowisko Hotelu Lambert w Paryżu kierowane przez księcia Adama Czartoryskiego.

³⁴ S. Ossowski, *O ojczyźnie i narodzie*, Warszawa 1984, s. 43-44.

³⁵ K. Krzysztofek, *Integracja Polski z Unią Europejską jako przestrzenią kulturową*, „Studia Europejskie” 2000, nr 1, s. 91-92.

³⁶ T. Łepkowski, *Polska – narodziny nowoczesnego narodu 1764-1870*, Warszawa 1967, s. 253.

W tym okresie wieszczowie narodowi eksponowali idee romantycznego poświęcenia dla ojczyzny. Treści narodowe i mesjanistyczne połączyły zwłaszcza mickiewiczowskie „Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego”, z idealistycznym przekonaniem, że państwowość polska może odrodzić się w dawnych granicach „od Bałtyku do Morza Czarnego”.³⁷ Polski patriotyzm okresu zaborów barwnie przedstawił historyk brytyjski - znawca dziejów Polski – Norman Davies. W jego ocenie patriotyzm ten „miał swoje „Pismo Święte” w dziełach romantyków, swoich „Ojców Kościoła” w wielkich poetach, swoich męczenników w ofiarach powstań, swoich teologów w filozofach mesjanistycznych i krytykach literackich, swoich księży w inteligencji i ogromną rzeszę wiernych”.³⁸

W okresie rozbiorów polską tożsamość narodową łączyła ponad granicami państw zaborczych zbiorowa samoświadomość idei, myśli, dążeń, i zachowań oraz woła przywrócenia niepodległości. Symbolem jedności całego narodu polskiego stała się jedność polskiego kościoła katolickiego, żyjącego w trzech zaborach, ale posiadającego jedną hierarchię kościelną i katechizm drukowany w języku polskim. Polski prymas jednocył wszystkich katolików mówiących po polsku i odróżniających się od protestanckich Prus oraz prawosławnej Rosji.

W okresie niewoli narodowej doniosłą rolę odegrało przekonanie, że „opozycja nie stanowi przestępstwa, lecz cnotę obywatelską”.³⁹ W świadomości narodu polskiego pozostała wiara w tworzenie własnego państwa narodowego, opartego na umowie wolnych poddanych z obieralnym władcą i tym myśлом zostały podporządkowane dążenia spiskowo-powstańcze. W sprawach polskiego interesu narodowego fałszywe byłoby jednak, jak dowodzi Tadeusz Łepkowski, schematyczne przeciwstawianie powstańców (insurgentów) zwolennikom pracy organicznej (pozytywistom).⁴⁰ „Polacy rzadko opowiadali się od kolebki po zgon po stronie insurgentów bądź pozytywistów”, nie mieli jedynie wyboru „bić się albo nie bić”. Niejeden powstaniec po zmianie sytuacji stawał się na codzień pozytywistą, nazywanym „trzeźwym entuzjastą” przez wybitnego badacza Polski rozbiorowej Stefana Kieniewicza.

Polacy pod zaborami sakralizowali na ogół przeszłość narodu, eksponując szczególnie jego siłę moralną. W poezji, filozofii i myśli politycznej występował nawet mit wyższości moralnej narodu polskiego i posłannictwa - Polski „Chrystusa narodów” - służącego nie tylko własnym celom, ale też szerszym zadaniom ogólnoludzkim. Niezależność myślowa, rozbudowany indywidualizm, niechęć do podporządkowania się innym, poczucie własnej godności, a także skłonności anarchiczne podbudowywały i wzmacniały wówczas opór Polaków przeciwko polityce zaborców.

W latach Polski Ludowej ideologiczne bariery w eksponowaniu wartości narodowych, „uzupełniała” emigracja polityczna wywodząca się z elity władzy II Rzeczypospolitej. Emigracja ta utrzymywała tradycje narodowe i niepodległo-

³⁷ P. Brock, *Polish Nationalism*, [w:] P. F. Sugar, I. J. Lederer (ed.) Washington 1969, s. 322.

³⁸ N. Davies, *Serce Europy. Krótka historia Polski*, Londyn 1995, s. 247.

³⁹ J. Tazbir, *Myśl polska w nowożytnej kulturze europejskiej*, Warszawa 1986, s. 96.

⁴⁰ T. Łepkowski, *Rozważania o losach polskich*, Londyn 1987, s. 9.

ściowe poprzez ośrodki wydawnicze i kulturalne, nowe dzieła artystyczne i organizacje kombatanckie. W latach okupacji z wielkiej tęsknoty za krajem powstał w dużym oddaleniu od Polski, aż w Brazylii znany poemat Juliana Tuwima „Kwiaty polskie”. Więzy emigrantów polskich z narodem akcentował również stworzony na emigracji przez Jana Lechonia „Hymn Polaków na obczyźnie”:

Jedna jest Polska, jak Bóg jeden w niebie,
Wszystkie me siły jej składam w ofierze
Na całe życie, które wziętem z Ciebie,
Cały do Ciebie, Ojczyzno, należę.

Twych wielkich mężów przykład doskonaly,
Twych bohaterów wielbię święte kości,
Wierzę w Twą przyszłość pełną wielkiej chwały,
Potęgi, dobra i sprawiedliwości.

Wiem, że nie ucisk i chciwe podboje,
Lecz wolność ludów szła pod Twoim znakiem,
Że nie ma dziejów piękniejszych niż Twoje
I większej chluby niżli być Polakiem.

Jestem jak żołnierz na wszystko gotowy
I jak w Ojczyźnie, tak i w obcym kraju
Czuwam i strzegę skarbu polskiej mowy,
Polskiego ducha, polskiego zwyczaju.

Z narodem polskim na zawsze związany
O każdej chwili to samo z nim czuję,
Do wspólnej wielkiej przyszłości wezwany
Wszystkim Polakom braterstwo ślubuję.

W ośrodkach emigracyjnych gromadzono pamiątki narodowe i podtrzymywano polskie tradycje niepodległościowe. Przekazywano do kraju głośne dzieła literatury światowej i polskiej oraz wydawane tam pisma: „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”, „Niepodległość”, „Wiadomości”, „Orzeł Biały”, „Kultura”, „Zeszyty Historyczne” i zbiorcze „Teki Historyczne”. Upowszechniano dorobek emigracyjnych autorów, takich jak: Czesław Miłosz, Gustaw Herling-Grudziński, Józef Czapski, Jan Lechoń czy Witold Gombrowicz.

Szczególne zasługi w utrwalaniu polskiej tożsamości narodowej położył Instytut Literacki w Paryżu, kierowany przez kilkadziesiąt lat przez Jerzego Giedroycia. Liczne publikacje Instytutu przyczyniły się do umacniania racjonalizmu działań inteligencji polskiej i wpłynęły również na styl myślenia elit opozycji antykomunistycznej w kraju. Niezależność myślenia i upór w działalności Jerzego Giedroycia, umożliwiły „Kulturze” podjęcie próby nowego „zdefiniowania polskiej racji stanu, niezależnie od presji dotychczasowych szkół politycz-

nego myślenia".⁴¹ Niezależność ta pozwoliła zespołowi redaktora Giedroycia na dialog z nowymi pokoleniami inteligencji w kraju, wspieranie ludzi z opozycji i towarzyszenie buntującej się inteligencji polskiej.⁴²

Środowisko „Kultury” dowodziło, że polska racja stanu wymaga zerwania z antyrosyjskością i koncepcją Polski jako „przedmurza” Zachodu, odgradzającego Rosję od reszty kontynentu. Wzywało Polaków do wspierania dążeń niepodległościowych narodów imperium radzieckiego (Ukraińców, Litwinów i Białorusinów), w myśl wysuniętej przez Jerzego Giedroycia i Juliana Mieroszewskiego „koncepcji ULB”.⁴³

Największym skupiskiem elity politycznej emigracji był Londyn, w którym epigoni II Rzeczypospolitej tworzyli symboliczne struktury władz państwowych na obczyźnie oraz organizacje, towarzystw i kręgów społeczno-kulturowych.⁴⁴ Emigracja „londyńska” prezentowała jednak bardziej zachowawcze stanowisko wobec powojennych realiów kraju, aniżeli środowisko „Kultury”.⁴⁵

Istotną rolę w zachowaniu tożsamości narodowej Polaków na obczyźnie pełnią wciąż ośrodki, które można nazwać „bastionami polskości” poza granicami, a zwłaszcza: Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie, Instytut Literacki (Maisons – Laffitte) w Paryżu, Instytuty Piłsudskiego w Nowym Jorku i Londynie, Muzeum Polskie w Rapperswillu, Polski Ośrodek Społeczno-Kulturalny w Londynie, Biblioteka Polska w Paryżu. Wielkie zasługi w utrwalaniu kultury polskiej na emigracji położyła Fundacja Rodziny Lacko-ronskich, gromadząca zabytki kultury polskiej i wspierająca edukację polskiej młodzieży.

Szczególną rolę w utrwalaniu narodowego dziedzictwa wśród Polaków na obczyźnie spełnia działalność polskich księży katolickich, którzy krzewią tam wartości narodowe i religijne poprzez przypominanie wydarzeń z przeszłości, bohaterów narodowych, uznane dzieła literatury i sztuki polskiej. Eksponują wagę wspólnego losu narodowego, troskę o cmentarze, rocznice narodowe i święta kościelne. Utrwalają miejsca narodowej pamięci i tradycje polskiego wychowania religijno-moralnego (pierwsze komunie, bierzmowanie, pielgrzymki). Wielu emigrantów eksponuje przywiązanie do obyczajowości narodowej: uroczystości narodowych i rodzinnych oraz potraw polskich (bigos, pierogi, naleśniki, kaszanka, ziemniaki, kielbasa śląska, kielbasa mazurska itp.).⁴⁶

⁴¹ A. Friszke, *Życie polityczne emigracji*, Warszawa 1999, s. 494.

⁴² A. Friszke, *Jerzego Giedroycia praca u podstaw (1956-1976)*, [w:] Z. Kudelski (red.) *Spotkania z paryską „Kulturą”*, Warszawa 1995, s. 32.

⁴³ J. Giedroyc, *Autobiografia na cztery ręce*. Opracował K. Pomian, Warszawa 1996; A. S. Kowalczyk, *Giedroyc i „Kultura”*, Wrocław 1999, s. 149-162.

⁴⁴ A. Chodubski, *Elity polityczne współczesnej emigracji polskiej*, „Przegląd Polonijny” 1994, z. 1, s. 95-98.

⁴⁵ A. Friszke, *Życie polityczne na emigracji*, op. cit., s. 29-51.

⁴⁶ A. Chodubski, *O tożsamości polonijnej*, [w:] tenże (red.) *Tożsamość kulturowa, kwestie narodowościowe i polonijne*, Toruń 1998, s. 18-19.

6. Szczególna rola języka narodowego w zachowaniu polskości

Ważną rolę w utrwalaniu tożsamości narodowej odgrywa język ojczysty, będący świadectwem naszej tożsamości i zarazem otwartości na innych.⁴⁷ Cementuje on więzi narodowe oraz wytwarza wspólnotę myślenia i odczuwania grupowego. Mowa ojczysta pozwala członkom społeczności narodowej na swobodną komunikację wzajemną i jest ewidentnym znakiem odrębności wobec innych narodów, stabilnym wyznacznikiem narodowej tożsamości. Język narodowy spaja wspólnotę narodową i wyróżnia ją od innych wspólnot. Jest najczęściej spotykanym symbolem wyłaniania się narodowości, a zarazem uznanym przewodnikiem po kulturze narodowej.

Od końca XV wieku język polski wkracza zwycięsko w życie kulturalne Polaków i staje się uznanym narzędziem kształtowania tożsamości narodowej. Znajomość języka narodowego ułatwia poznanie polskiej historii, kultury, tradycji i świata wartości narodowych. Rolę języka narodowego w piękny sposób uwiecznił Leopold Staff w wierszu zatytułowanym „Mowa ojczysta”:

W tobie ostoja nasza,
Wieczna odnowy siła,
Tyś znowu ziemię śląską
Ojczyźnie przywróciła.

Twój dźwięk przez góry, morza
Sący i w jedność splata
Wychodźców polskich rzesze.
We wszystkich częściach świata.

Tyś nasza twierdza, tarcza,
Opieka i obrona;
Ojczysta, święta mowo,
Bądź z serca pozdrowiona.

Język narodowy jest nabywany wraz z wiekiem, poprzez procesy socjalizacji, nauczanie i wychowanie. Z zasady wspólnota językowa pokrywa się ze wspólnotą narodową, chociaż są członkowie narodu posługującego się również innymi językami, zwłaszcza na pograniczach etnojęzycznych. Szczególne znaczenie dla emocjonalnego utrwalania więzi narodowych mają utwory poetyckie wielkich twórców, stanowiące ważne „spoiwo” narodowe. Świadczy o tym wielka rola dzieł wieszczów narodowych, a także niedawne uhonorowanie dwojga polskich poetów – Czesława Miłosza i Wisławy Szymborskiej - literackimi nagrodami Nobla. O wadze poezji w tożsamości polskiej świadczy np. „Gawęda o miłości ziemni ojczystej” Wisławy Szymborskiej:

⁴⁷ J. Bartmiński, *Język nośnikiem tożsamości narodowej i przejawem otwartości*, [w:] L. Dyczewski (red.), op. cit., s. 40; Por. J. Niżnik, *Symbole a adaptacja kulturowa*, Warszawa 1985, s. 18-19, 74-83.

Bez tej miłości można żyć,
mieć serce suche jak orzeszek,
malutki los naparstkiem pić
z dala od zgryzot i pocieszeń,
na własną miarę znać nadzieję,
w mroku kryjówkę sobie uwić,
o blasku próchna mówić „dnieje”,
o blasku słońca nic nie mówić.

Jakiej miłości brakło im,
że są jak okno wypalone,
rozbite szkło, rozwiany dym,
jak drzewo z nagła powalone,
które za płytko wrosło w ziemię,
któremu wyrwał wiatr korzenie
i jeszcze żyje część czasu,
ale już traci swe zielenie
i już nie szumi w chórze lasu?

Ziemi ojczyzna, ziemio jasna,
nie będę powalonym drzewem.
Codziennie mocniej w ciebie wrastam
Radością, smutkiem, dumą, gniewem.
Nie będę jak zerwana nić.
Odrzucam pusto brzmiące słowa.
Można nie kochać cię – i żyć,
ale nie można owocować.

Ta dawność jej w głębokich warstwach...

Czasem pośrodku drogi stanę:
może nieznanych pieśni garstka
w skrzyni żelazem nabijanej,
a może dzban, a może łuk
jeszcze się w łonie ziemi grzeje,
może pradawny domu próg
ten, którym wkroczyliśmy w dzieje?

Stąd idę myślą w przyszłe wieki,
wyobrażenia nowe składam.
Kamień leżący na dnie rzeki
oglądam i kształt jego badam.
Z tego kamienia rzeźbiarz przyszły
wyrzeźbi głowę rówieśnika.
Ten kamień leży w nurcie Wisły,
a w nim potomna twarz ukryta.

By na tej twarzy spokój był
i dobroć, i rozumny uśmiech,
naród mój nie żałuje sił,
walczy i tworzy, i nie uśnie.
Pierścienie świetlnych lat nad nami,
ziemia ojczysta pod stopami.
Nie będę ptakiem wypłoszonym
ani jak puste gniazdo po nim.

Język zajął szczególne miejsce w romantycznych koncepcjach narodu polskiego. Piewcy języka upatrywali w nim podstawę bytu narodowego, a w latach zaborów obrona języka nabierała cech czynu patriotycznego, podobnie jak nabiera go dziś wśród mniejszości narodowych. Znany twórca „filozofii narodowej” Karol Libelt w rozprawie „O miłości ojczyzny” (1844) w języku upatrywał nawet „duszę ojczyzny materialnej”. Historyk dziejów Polski XX wieku Janusz Żarnowski język utożsamiał z ojczyzną.⁴⁸ Najwyższą rolę przyznaje mu też Antoni Furdal.⁴⁹ Z natury rzeczy język polski zbliża Polaków w różnych miejscach globu.

Język wytwarza również pewną wspólnotę myślenia, trwania i w pewnym stopniu przekazuje też pewne wzorce postaw i działania. Magazynuje on pewne wytwory działań, jak formuły grzecznościowe (pani, dobrodzieju, panie, serdeczko), pewne wzorce wypowiedzi (toasty, skargi, podania, raporty), a nawet całe klisze tekstowe (przysłowia, sentencje, różnorodne pieśni itp.).⁵⁰ Język funkcjonuje też w roli archiwum kultury narodowej - utrwala przeszłość i przekazuje ją kolejnym pokoleniom.

W języku polskim występują „wielkie słowa” pisane dużą literą jak np. Lud, Honor, Ojczyzna, Bóg. Występują też specjalne grupy słownictwa odnoszące się do życia zawodowego (wojskowego), czy rodzinnego (zdrobnienia). Mamy wyrażenia jednoznacznie pozytywne, przypisywane głównie bliskim (mateczka, przyjaciółka) i wyrażenia wyraźnie negatywne, odnoszone głównie do „obcych” (judasz, faryzeusz, heretyk). W dziejach języka polskiego występowały zapożyczenia z innych języków, głównie z łaciny, francuskiego i niemieckiego. Dziś przyswajane są przez Polaków głównie zapożyczenia z języka angielskiego (komputer, keczup, džinsy, motel). Natomiast z tradycyjnych źródeł kultury europejskiej (mitycznej, religijnej, literackiej) na trwałe przyjęły się w Polsce takie wyrażenia jak: syzyfowa praca, stajnia Augiasza, dantejskie sceny, sól ziemi.

Szczególną rolę odgrywa język w procesie narodowej edukacji. Wraz z językiem i dzięki niemu dzieci poznają otoczenie, dzieje kraju i uświadamiają sobie łączność z przeszłością narodu. Większość tego co stało się naszą wiedzą – poprzez język – zdobywamy w systemie edukacji narodowej.

⁴⁸ J. Żarnowski, *Ojczyznę był język i mowa*, Warszawa 1978, s. 264.

⁴⁹ A. Furdal, *Jak być Polakiem w Unii Europejskiej*, Wrocław 2003, s. 205-210.

⁵⁰ J. Bartmiński, op. cit., s. 53.

7. Dorobek polskiego szkolnictwa

Od wielu wieków trwałe wartości narodowe wноси polskie szkolnictwo. W systematyczny sposób i w różnorodnych formach organizacyjnych przekazuje treści dziedzictwa narodowego kolejnym pokoleniom narodu, zwłaszcza za pośrednictwem takich przedmiotów jak: historia, geografia, literatura, nauka o państwie. Wychowanie narodowe w Polsce zapoczątkowały: dwór królewski i dwory książęce, zakony i rycerstwo oraz cechy rzemieślnicze.⁵¹ Od XVI wieku („złotego wieku” kultury polskiej) następował wyraźny rozwój szkolnictwa polskiego.

Ważny etap w rozwoju polskiej edukacji stanowiło otwarcie w 1364 roku uniwersytetu krakowskiego. Dyplom fundacyjny Kazimierza Wielkiego wskazywał na tworzenie w Krakowie świeckiej szkoły państwowej na wzór uniwersytetu bolońskiego z dominującymi studiami prawniczymi. Uniwersytet Krakowski wywarł znaczący wpływ na oświatę i życie kulturalne kraju poprzez działalność profesury, rozwój nauki i przygotowanie różnorodnych wydawnictw, zwłaszcza podręczników dla studentów. Uczelnia służyła też królowi radą i pomocą w opracowywaniu memoriałów, gromadzeniu argumentów dla działań dyplomatycznych i rozwijaniu teorii prawnych. Szczególne zasługi w tym zakresie wniosła działalność Stanisława ze Skalbmierza i Pawła Włodkowica.

Nowe treści do procesu nauczania w Polsce wprowadził rozwój myśli odrodzeniowej do upowszechnienia której zasłużyli się zwłaszcza znany historyk Jan Długosz, Grzegorz z Sanoka i doradca królewski Filip Buonaccorsi zwany Kallimachem. W XVI wieku założone zostało w Poznaniu Kolegium Lubrańskiego,⁵² którego program opracowany został na studium kultury klasycznej. Powstawały też inne szkoły średnie zwane gimnazjami, niekiedy z dodatkiem „akademickie”. Odrodzeniowe myśli w Polsce najbardziej wyeksponowali dwaj najwięksi polscy uczeni okresu odrodzenia astronom Mikołaj Kopernik i pisarz polityczny Andrzej Frycz Modrzewski. Dzieło Modrzewskiego „O poprawie Rzeczypospolitej” („De republica emendanda”) uznawane jest za jedną z najważniejszych prac polskiego odrodzenia. Proponowało Polakom reformy organizacji wewnętrznej państwa, jego obrony, religii i oświaty.

W okresie rozwoju myśli odrodzeniowej Akademia Krakowska stała się „matką żywicielką” („Alma mater”) młodzieży polskiej, ośrodkiem nauki i oświaty. Pionierami rozwoju nowych myśli stali się Jan z Ludziska, Wojciech z Brudzewa, Maciej Miechowita (geograf), Bernard Wapowski (kartograf). Szkoły średnie tworzone wówczas jako kolonie Akademii (pierwsza z nich to Kolegium Nowodworskiego w Krakowie). W ślad za rozwojem nauki i oświaty polepszył się również stan szkół parafialnych, zwłaszcza w zamożniejszych miastach o rozpoczęto też nauczanie dziewcząt w szkołach zakonnych. Pod wpływem odrodzeniowych haseł i myśli edukacja w Polsce coraz bardziej była traktowana jako doniosłe zagadnienie ogólnopaństwowe. Szkoła zaczęła też

⁵¹ R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795*, Warszawa 1983, s. 19.

⁵² Jego założycielem był wychowanek uniwersytetów włoskich biskup Jan Godziemba Lubrański.

szerzej zaznajamiać uczniów z tradycjami narodu polskiego. W 1595 roku hetman Jan Zamojski założył w Zamościu Akademię, z zadaniem przysposobienia młodzieży do służby publicznej.

W XVI wieku rozwinęło się w Polsce również krótkotrwałe szkolnictwo różnowiercze (arian, kalwinów, luteranów). W Pińczowie kalwini utworzyli pierwsze w Polsce gimnazjum, które później przejęli arianie (zwani braćmi polskimi). Gimnazjum to przyczyniło się do rozwoju racjonalizmu i rozwoju nauczania w języku polskim. Utworzona w Rakowie akademia ariańska – nazywana Sarmackimi Atenami – wraz z drukarnią promieniowała na całą Europę. Główną uwagę poświęcała prawu, historii, nauce o państwie i matematyce. Natomiast wśród mieszczaństwa pochodzenia niemieckiego na Pomorzu i w Wielkopolsce rozwinęły się szkoły luterzańskie.

Znaczący wpływ na edukację polską wywarło szkolnictwo jezuickie, zakonu utworzonego głównie dla umacniania wiary katolickiej i zwalczania ruchów dysydenckich.⁵³ Jezuici wprowadzili prymat nauczania religijnego i rozpoczęli usilne starania o opanowanie Akademii Krakowskiej i ogółu uczelni polskich. Usiłowali też uzyskać wpływy polityczne na dwory i możliwe rody, stąd też występowali jako rzecznicy wolności szlacheckich. Szkoły jezuickie cechowały rygorystyczny nadzór nad uczniami. Z poparciem króla Stefana Batorego udało im się nawet doprowadzić do utworzenia pierwszego w Polsce uniwersytetu jezuickiego w Wilnie, a przy jego udziale zmierzali do ugruntowania katolicyzmu na Litwie i Białorusi.

Trwalsze zasługi edukacyjne w Polsce wniosło szkolnictwo pijarskie, kształtujące samodzielność myślenia młodzieży. Jeden z jego reprezentatywnych przedstawicieli, ks. Stanisław Konarski – na wzór zachodnioeuropejskich „akademii szlacheckich” – założył w 1741 roku Collegium Nobilium (łac. kolegium szlacheckie), ukierunkowane na przygotowania młodzieży do pełnienia ról obywatelskich. Znaczną uwagę poświęcił wprowadzeniu wykształcenia historycznego, prawno-państwowego i matematyczno-przyrodniczego. Najwybitniejszym dziełem polskiej literatury politycznej tego okresu była czterotomowa praca Konarskiego „O skutecznym rad sposobie”, krytykująca liberum veto i wzywająca do reform politycznych w Polsce.

Ważną rolę w wychowaniu patriotycznym w schyłkowym okresie Rzeczypospolitej szlacheckiej odegrała utworzona przez króla w 1765 roku Szkoła Rycerska mająca przygotować kadry „dla naprawy Rzeczypospolitej”. Za ideał dla jej wychowanków prezentowano osobę hetmana Stanisława Żółkiewskiego, który w testamencie dla syna zapisał wcześniej, by „brał z nauki wielką podporę i wielki ratunek do godności, do służby Rzeczypospolitej”.⁵⁴ Szkoła Rycerska eksponowała potrzebę rzetelnego przygotowania wychowanków dla potrzeb kraju. Napisany dla niej przez Ignacego Krasickiego hymn „Święta miłości kochanej Ojczyzny” stał się „wyznaniem wiary” kadetów i spełniał rolę hymnu narodowego ówczesnej Polski:

⁵³ R. Wroczyński, op. cit., s. 105-111.

⁵⁴ B. Suchodolski, *Komisja Edukacji Narodowej na tle roli oświaty w dziejowym rozwoju Polski*, Warszawa 1973, s. 94.

Święta miłości kochanej ojczyzny,
Czują cię tylko umysły pocziwe!
Dla ciebie zjadłe smakują trucizny,
Dla ciebie więzy, pęta niezelżywe!
Kształcisz kalectwo przez chwalebne blizny,
Gnieździsz w umyśle rozkoszy prawdziwe.
Byle cię można wspomóc, byle wspierać,
Nie żał żyć w nędzy, nie żał i umierać.

Szkoła Rycerska łączyła edukację wojskową z edukacją obywatelską. Jej reguły i zasady działania sformułował komendant książę Adam Czartoryski w przygotowanym „Katechizmie kadeckim”. Szkoła miała kształtować nowoczesnego obywatela – patriotę i pomagać w ten sposób w usuwaniu wad i niedomogów Rzeczypospolitej szlacheckiej. Wychowankami Szkoły Rycerskiej byli najwybitniejsi generałowie tamtego okresu (Tadeusz Kościuszko, Jakub Jasiński, Józef Sowiński, Karol Kniaziewicz). Liczni jej absolwenci zasiliли także administrację, oświatę i naukę polską (Julian Ursyn Niemcewicz, Józef Hoene-Wroński).

Zasadnicze reformy polskiego systemu edukacyjnego podjęła utworzona w 1773 roku dla Polski i Litwy Komisja Edukacji Narodowej. Przejęła najlepsze propozycje zmian systemu edukacji, zwłaszcza rozważania Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Stanisława Konarskiego oraz Jana Zamojskiego, postulujące „naprawę Rzeczypospolitej” poprzez polepszenie edukacji narodowej. Działania KEN ułatwiło przejście przez szlachtę części dóbr zlikwidowanego zakonu jezuitów (1773) i zobowiązania jej do płacenia czynszu na fundusz edukacyjny. Komisja stała się chlubą polskiego oświecenia, była pierwszym w świecie ministerstwem edukacji. Podjęła zasadnicze reformy szkolnictwa polskiego, służące obywatelskiemu odrodzeniu kraju.

Komisja Edukacji Narodowej objęła reformami całe szkolnictwo polskie i doprowadziła w Rzeczypospolitej szlacheckiej do swojego „przewrotu umysłowego”. Początkowo miała zająć się kształceniem „młodzi szlacheckiej”. Rychło jednak objęła nadzór nad uniwersytetami, gimnazjami, koloniami akademickimi (szkołami podlegającymi zwierzchnictwo uniwersytetu w Krakowie) i szkołami publicznymi. W praktyce spod jej działań wyłączono tylko szkoły wojskowe. Pod zarządem Komisji znalazły się dwa zreformowane uniwersytety: w Krakowie i w Wilnie, nazwane teraz szkołami głównymi. Duże zasługi w działaniu Komisji położyli Hugo Kołłątaj (reformujący Akademię Krakowską) i Marcin Odlanicki – Poczobutt (reformujący Akademię Wileńską).⁵⁵

Poczynania Komisji Edukacji Narodowej kontynuowały później pisma Kołłątaja i Staszica oraz nauczyciele pozostający pod wpływami idei KEN, organizujący pod zaborami społeczny ruch oświatowy i naukowy. Dziedzictwo KEN wykorzystano też przy powołaniu uniwersytetu w Warszawie. Stanisław Staszic w zakończeniu „Przestróg dla Polski” pisał zgodnie z ideami Komisji:

⁵⁵ S. Tync, *Komisja Edukacji Narodowej*, Wrocław 1954 s. IX; Por. R. Wroczyński, op. cit., s. 277-282.

„Róbcie z młodzieży szlacheckiej i z miejskiej jeden naród. Niszczcie między nimi niechęć. Zakrzewiajcie wzajemną miłość. Dajcie im również uczuć, że gdy się wspólnie trzymać będą, Polska zostanie wolną, mocną i sławną”.⁵⁶

Dzieło Komisji Edukacji Narodowej wyraźnie wpłynęło na polską świadomość narodową. Stała się ona jednym z symboli narodowego odrodzenia, źródłem wychowawczego optymizmu i podstawą dalekosiężnej wizji narodowej edukacji. Dla ogółu nauczycieli stała się czynnikiem zwalczania wstecznicstwa, „zaścianka” i wynaturzonej demokracji szlacheckiej. Komisja stanowi najlepszy przykład kompleksowego działania dla dobra kolejnych pokoleń Polaków i - podobnie jak Konstytucja 3 Maja - weszła na trwale do panteonu wielkich osiągnięć narodowych.

W latach zaborów naród polski, włączony w trzy różne organizmy państwowe Prus, Rosji i Austrii, dążył do zachowania jedności i odrębności. Jego możliwości edukacyjne zostały ograniczone do warunków ustalonych przez władze zaborcze. Działalność oświatowa wśród społeczności polskiej służyła głównie zachowaniu języka przodków, ocalenia narodowych pamiątek oraz obronie narodowego ducha i obyczajów. W tym czasie naród polski integrowały: język, religia, oświata, kultura i obyczaje. Polscy działacze oświatowi podjęli próby tworzenia oświaty ogólnonarodowej,⁵⁷ łączącej tradycyjną oświatę „pańską” z tworzącą się oświatą „chłopską”.

W pierwszych latach zaborów duży wpływ na polską oświatę zachowywali znani działacze „oświeceniowi”: Hugo Kołłątaj, Stanisław Staszic oraz Jan i Andrzej Śniadeccy. Na początku funkcjonowania Królestwa Polskiego jego działalnością oświatową kierował jeden z koryfeuszy oświecenia Stanisław Kostka Potocki. Przyczynił się do rozwoju szkół i do założenia w 1816 roku Uniwersytetu Warszawskiego. W tym czasie powstały również: uniwersytet agrotechniczny na Marymoncie, instytut nauczycielski w Łowiczu, seminarium duchowne dla ewangelików i szkoła rabinów. Z Kołłątajem nawiązał wówczas współpracę Tadeusz Czacki i utworzył słynne w kraju Liceum Krzemienieckie.

W czasie nasilonych działań rusyfikacyjnych i germanizacyjnych pod zaborami, Polacy rozwijali nieoficjalne działania oświatowe (półjawne i tajne) i różnorodne placówki społeczne dla realizowania oświaty publicznej. Istotną rolę w upowszechnianiu oświaty polskiej w latach zaborów spełniały: Towarzystwo Szkoły Ludowej w Galicji, Towarzystwo Kótek Rolniczych i Polska Macierz Szkolna w zaborze rosyjskim, Towarzystwo Czytelni Ludowych w zaborze pruskim.

Po klęsce powstania listopadowego doszło do likwidacji autonomii Królestwa Polskiego, a rozwinęły się pozytywistyczne działania edukacyjne, skupiające główną uwagę na rozwoju oświaty ludowej. Programy solidaryzmu narodowego w oświacie ludowej uzupełniono o bardziej radykalne programy eksponowane zwłaszcza przez ks. Stanisława Stojałowskiego, Bolesława Wysłoucha, Jakuba Bojko, Henryka Kamieńskiego i Ludwika Krzywickiego.

⁵⁶ S. Staszic, *Pisma filozoficzne i społeczne*, Warszawa 1954, t. 1, s. 343.

⁵⁷ R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej 1795-1945*, Warszawa 1980, s. 57.

Rozwinęło się również nauczanie domowe na dworach szlacheckich, w domach miejskich oraz na wsi, które unikało represji zaborców występujących w systemie ogólnego szkolnictwa.

Pomost pomiędzy romantyczną tradycją narodową i hasłami pozytywistycznymi tworzyła bardzo bogata twórczość literacka i publicystyczna Józefa Ignacego Kraszewskiego. Konsekwentny program pozytywistycznych działań edukacyjnych formułował Ryszard Świętochowski, a wspierali go m.in. Bolesław Prus, Adolf Dygasiński i znany pedagog pozytywizmu warszawskiego Jan Władysław Dawid.

Odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 roku stworzyło nowe warunki dla polskiej oświaty. Zarówno władze państwowe, jak i Związek Nauczycielstwa Polskiego dążyły do umocnienia pozycji nauczycieli w państwie. Trudny okazał się jednak dostęp dzieci z biedniejszych domów do powszechnej oświaty.

Mimo istniejących słabości szkoła powszechna i nauczyciele zajęli w społecznym krajobrazie Polski lat międzywojennych silną pozycję. Wśród społeczności robotniczej wiedzę krzewiło dodatkowo Towarzystwo Uniwersytetów Robotniczych, a wśród ludności wiejskiej uniwersytety ludowe. W okresie tym utworzono nowe uczelnie państwowe i prywatne: Katolicki Uniwersytet Lubelski (1918), Wolną Wszechnicę Polską w Warszawie (1919), Wyższą Szkołę Handlu Zagranicznego we Lwowie (1922). Podjęto prace nad reformą szkolnictwa i przygotowano kilka jej projektów. W 1932 roku wprowadzono reformę szkolną ministra Janusza Jędrzejewicza, która dokonała zespolenia szkolnictwa w jedną całość. Zwiększyła ona rolę czynnika państwowego w nauczaniu i położyła nacisk na stopniowe podnoszenie poziomu obowiązkowej siedmioletniej szkoły powszechnej.⁵⁸

W latach okupacji szkolnictwo polskie drastycznie ograniczono. Zamknięto szkoły wyższe i średnie, bo okupanci uznali je za forum „szowinistycznego” wychowania polskiego. Niemcy aresztowali profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego, wywieźli ich do obozu koncentracyjnego Sachsenhausen. Uniwersytet we Lwowie przekazano Ukraińcom i nazwano imieniem Iwana Franko. Rozwiązano polskie towarzystwa naukowe, kulturalne i oświatowe. Zezwolono tylko na elementarne nauczanie młodzieży, pozbawione ważnych z narodowego punktu widzenia przedmiotów – historii, geografii i literatury polskiej. Na terenie okupowanej Polski w uzgodnieniu w rządem na emigracji rozwinęło się na szeroką skalę tajne nauczanie, które osiągnęło zakres nie spotykany w żadnym okupowanym kraju Europy.⁵⁹

Po II wojnie światowej Polska decyzją Wielkiej Trójki uzyskała nowy kształt terytorialny – powróciła do „granic Bolesławów” (terytorium zbliżonego do granic Polski z czasów Chrobrego i Krzywoustego). Państwo polskie działało w warunkach ograniczonej suwerenności i funkcjonował w nim ład monocentryczny, z główną rolą PZPR. Powodowało to eksponowanie w oświacie głównie wybranych tradycji narodowych.

⁵⁸ S. Możdżeń, *Zarys historii wychowania (1918-1939)*, cz. III, Kielce 1995, s. 58.

⁵⁹ R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej 1795-1945*, op. cit., s. 362.

Proces edukacji szkolnej w latach Polski Ludowej (1944-1989) jest trudny do jednoznacznej oceny. Występują w tej sprawie bardzo zróżnicowane stanowiska autorów. Jedni (np. prof. Bogdan Suchodolski) formułują zbyt optymistyczne opinie, zbieżne ze stanowiskiem władz PRL-u.⁶⁰ Drudzy – wywodzący swoje tezy z opracowań ówczesnej opozycji - eksponują głównie braki, słabości i niedociągnięcia (np. prof. Teresa Hejnicka-Bezwińska).⁶¹

Najbliższe prawdzie jest stanowisko pośrednie, dostrzegające nowe inicjatywy edukacyjne, dążenie do powszechności oświaty, likwidację analfabetyzmu i ofiarność kilku pokoleń pedagogów, ale także silne dążenia uniformizacyjne i sterowanie partyjne edukacją narodową. Funkcjonowało wówczas ułomne państwo polskie, rozwijały się różne kierunki działań edukacyjnych, a decydenci polityczni dostrzegali w oświacie nie tylko cele ideologiczne, lecz także drogę do postępu społecznego.

System edukacyjny lat 1944-1989 wykazywał ofiarność działań ogromnej rzeszy pedagogów, ułatwił awans edukacyjny młodzieży robotniczej i chłopskiej, zwiększył sieć nowych szkół i uczelni, i nowych specjalizacji oświatowych, wprowadził obowiązek uzyskania przez każdego nauczyciela pełnego wykształcenia wyższego oraz obowiązkowe ośmioletnie nauczanie na poziomie podstawowym (1961), i dziesięcioletnie na poziomie średnim (1973).

W okresie tym występowały również wyraźne słabości edukacji narodowej, a zwłaszcza:⁶² ideologizacja oświaty (nasilona zwłaszcza w tzw. okresie stalinowskim), tworzenie systemu scentralizowanej, biurokratyzowanej i zetatyzowanej edukacji w zakresie form i treści, niekonsekwencje reform oświatowych 1961 i 1973 roku i tylko częściowo wykorzystanie raportów zespołów ekspertów przygotowanych pod kierownictwem prof. Jana Szczepańskiego (1973) i prof. Czesława Kupisiewicza (1989-1990), skłonności do uprawniania tzw. „nauki dworskiej” oraz preferencje dla kształcenia zawodowego (z ograniczonym bardzo programem literatury i historii narodowej).

W tym czasie upowszechniano trudne dziś do pełnej weryfikacji hasło „Polska krajem ludzi uczących się” oraz działania o charakterze akcyjnym, jak np. budowa 1000 szkół na tysiąclecie państwa polskiego. Zbyt często deklaracje i programy brano za rzeczywistość, a pomijano słabości i jednostronności edukacyjne. W latach siedemdziesiątych – po osłabieniu presji ideologicznej na szkolnictwo – wyraźną krytykę edukacji narodowej podjęły ugrupowania opozycyjne: Konfederacja Polski Niepodległej, Komitet Obrony Robotników, Ruch Obrony Człowieka i Obywatela a później NSZZ „Solidarność”. Obok istniejącego systemu szkolnego powołano – poza cenzurą – Towarzystwo Kursów Naukowych, Latający Uniwersytet (nawiązujący do doświadczeń okresu zaborów) oraz rozwinięto działalność wydawniczą „drugiego obiegu”.

Po zmianach ustrojowych rozpoczętych w 1989 roku podjęto nasiloną krytykę wad oświaty z poprzedniego okresu. Rozwinięto szeroką sieć niepublicznych szkół wyższych i rozszerzono stosowanie nowych technik naucza-

⁶⁰ B. Suchodolski, op. cit., s. 226-249.

⁶¹ T. Hejnicka-Bezwińska, *Zarys historii wychowania (1944-1989)*, Kielce 1996.

⁶² Tamże, s. 28-33.

nia. Kolejny raz podjęto reformę oświaty, wprowadzając gimnazja między szkołami podstawowymi i liceami. Przystąpiono też do likwidacji rozbudowanych kiedyś zasadniczych szkół zawodowych i techników. W systemie nauczania III Rzeczypospolitej szeroko wyeksponowano walory demokracji. Zbyt małą wagę zwrócono jednak na wykorzystanie w edukacji doświadczeń narodowych z poprzednich wieków i łatwo „białe plamy” najnowszych dziejów Polski są zastępowane przez „czarne plamy” jednostronnego ujęcia, z udziałem „dyżurnych” historyków skupionych wokół Instytutu Pamięci Narodowej.

* * *

Wartości polskiej tożsamości narodowej eksponują zarówno władze państwowe, jak również wspierane przez władze, wyspecjalizowane instytucje, stowarzyszenia i organizacje twórcze. Dla nadania większej rangi takim działaniom patronaty obejmują organy rządowe (Ministerstwo Kultury) lub czołowe osobistości życia państwowego (prezydent). Promocji kultury narodowej służy udział w międzynarodowych imprezach prezentujących osiągnięcia artystyczne, takich jak: targi książki, festiwale sztuk plastycznych, muzyki, filmu itp.

Polska aktywnie uczestniczy w międzynarodowych akcjach kulturalnych, festiwalach oraz inicjatywach UNESCO. Trwale miejsce zajęły organizowane w Polsce międzynarodowe imprezy kulturalne, takie jak: Konkurs Pianistyczny im. Fryderyka Chopina w Warszawie, Festiwal Muzyki Współczesnej „Warszawska Jesień”, Konkurs skrzypcowy im. Henryka Wieniawskiego w Poznaniu, Międzynarodowe Targi Książki w Warszawie, Biennale Plakatu w Warszawie czy Festiwal Filmów Krótkometrażowych w Krakowie. Imprezy te stwarzają możliwości prezentowania najlepszych osiągnięć kultury polskiej.

Analizy powyższe wskazują, że wśród Polaków jest na ogół duże przywiązanie do wartości narodowych i eksponowania najlepszych osiągnięć narodowego wyodrębnienia. Są one trwalsze aniżeli zmiany ustrojowe, przesunięcia graniczne, zmiany ekip rządzących itp. Szczególną rolę w utrwalaniu wartości tożsamości narodowej ma dalej język polski, działalność kulturalna państwa, tradycja religijna i narodowa oraz trwały dorobek wielu pokoleń Polaków.⁶³

Kazimierz Łastawski

Historical and Modern Factors of Forming Polish National Identity

Summary

Attributes of the Polish national identity are quite stable, building in long time, in the time of splendor development of Polish state, as well in time of the partition of Polish state and occupation. Those attributes were forming in the center of

⁶³ P. Tarasiewicz, *Spór o naród*, Lublin 2003, s. 160-232; A. Zwoliński, *Wprowadzenie do rozważań o narodzie*, Kraków 2005, s. 24-39.

Europe, over many influences on national culture, language, customs and rules of faith. Their connect stable material and spirit values and symbols: national emblem, colors and national anthem. From the beginning Polish state was growing in the frame of European cultural commonwealth and adapted cultural models from the West. Those models resulted from Christian ethical system and Christian values, what left strong mark on Polish national identity. Nowadays values of Polish national identity are exposed by state authorities, they are support by state authorities, specialized institutions, societies and organizations. Analysis - I have made in my article - showing that Poles usually are very tightened to the national values and to exposition of the biggest national enrichments of national separation. There are more stable than changes of political system, moving borders and changes of ruling teams etc. In stabilizing national identity still special role posses polish language, cultural activity of state, religion and national tradition and heritage of many generations of Poles.